Регионални особености на надгробната скулптура в района на Южните Родопи

Ива Любенова

Образната информация, която ни дават надгробните паметници от района на Южните Родопи, показва един неподозиран диапазон от художествени реализации в областта на надгробната скулптура и умножава доказателствата за забележителните национални традиции в тази област, които се формират в България през епохата на Възраждането.

Изкуството на родопските надгробни паметници е обусловено от историческата съдба на местното население и от спецификата на строителния материал — един от най-доброкачествените български мрамори. Впечатляващо е разнообразието, което констатираме в обемното и декоративно оформление на паметниците върху относително неголяма територия — Южните Родопи и по-специално в случая — Кърджалийски окръг: 1. Тук нерядко явление са антропоморфните плочи (обр. 1). 2. Много често се срещат богато украсени с растителни мотиви, геометрични орнаменти, животински изображения и почти винаги с подсказан контур, очертаващ човешкото тяло в естествена големина, надгробни плочи, покриващи хоризонтално очертанията на гроба (обр. 2). Те са разположени предимно в църковните дворове както на градските, така и на селските църкви. 3. Най-масово разпространение в този район имат сравнително малките, издължени във вертикална посока паметници, с полукръгъл, леко заострен завършек в горната си част. В много от случаите и при този тип украсата се състои в контурен рисунък на човешки рамене, шия и глава, предадени условно чрез кръг с вписан в него кръст, различно оформен (обр. 3). 4. Паралелно с току-що споменатата украса в района на Южните Родопи изобилствуват малките надгробни паметници, които предлагат изключително богат репертоар от указания за поминъка, професията, облеклото и други отличителни подробности за починалия (обр. 4, обр. 5, обр. 6). Материалът, от който са направени всички изброени разновидности на родопските надгробни паметници, е изобилствуващият в този район на Родопите и в Беломорието мрамор. Наличието на големи количества доброкачествен мрамор тук е един от главните фактори за древните и богати традиции във ваятелството върху камък. Но това все пак не е достатъчно, за да си обясним голямото разнообразие в оформлението на родопските надгробни паметници.

Сложното историческо минало и наложилите се демографски промени, които настъпват в Южните Родопи вследствие на Руско-турската и Балканската, а по-късно и след Първата световна война, предизвикват прилив на българско население от останалите под чужда власт земи

в независимата българска държава. Потоци емигранти и бежанци от цариградския полуостров и Беломорска Тракия се вливат в Родопския район. Преселниците бързо се сливат с местното население, тъй като имат едни и същи бит и култура с местните българи.

Българският език, религията и стопанското равнище на нацията през XVIII—XIX век играят главната роля за създаването на общия поток на патриотичното съзнание сред представители на различните класови прослойки. Масовата употреба на българския език в този, както и в другите райони на страната е била затруднявана, от една страна, от турския държавен, административен и търговски език и, от друга, от гръцкия литературен и говорим език, които са влезли в българското училище, в българските църкви, в търговията и занаятите, което се вижда и от надписите на много от надгробните паметници в Южните Родопи. И все пак предпоставките за запазването на българския език и в този район на страната са били както единността на усилията на целия народ, така и значителните предимства на българския език — лек, широко разбираем. . . Съществена и положителна роля в процеса на самото изграждане на българската нация в края на XVIII и началото на XIX в. играе и религията, борейки се за евтина, демократична, народна църква и същевременно църква, която укрепва общественото значение на буржоазията. Тези две в същност противоречиви искания, изхождащи от двете класови прослойки — едрата и дребната буржоазия, в борбата за национално утвърждаване се сливат и вървят общо срещу фанариотската църква. . .[1]

Независимо от самостоятелния процес на национално възраждане през XVIII и XIX в. в България съществуват и привнесени отвън обществени и художествени форми, които влияят върху българския народ благотворно. Известна роля в това отношение играят и гръцките народни общини в българските земи, в стопанската дейност на които се включват български търговци и производители със своята обществена организация, с училището и църквата си. Покрай денационализаторската вреда, която донасят тези общини, погърчвайки известна част от българското население в някои от градовете на Южните Родопи, те спомагат за европеизацията и обуржоазяването на градския им живот в края на XVIII и началото на XIX в. Съществувал е и един обратен процес — българизиране на живота на градовете с гръцки колонии поради масовото участие на българите в обществения живот.

Отражението, което е получило в художественото оформление на надгробните паметници сложното минало на Родопите, тепърва ще се определя в много направления. Безспорна е обаче историческата и социалната функция на родопските надгробни паметници като огледало на историята, като изява на философските, религиозните и естетическите възгледи на народа от този район на страната. Изказаните по-горе съображения целят да изяснят в общи линии наличието на разнообразните интерпретации на темата „надгробен паметник". Това, което обединява надгробната скулптура в района на Южните Родопи, е, както беше отбелязано вече, строителният материал — мраморът. Ето защо независимо от различията във формата, произтичащи от демографските фактори, техническото изпълнение на пластиката е едно — плитък релеф, прецизна обработка на детайлите до най-малките подробности. В по-голяма степен от който и да е друг район на страната родопската надгробна скулптура представлява своеобразна каменна хроника, която на-

[1] Вж. Хр. Гандев. Етнографски закономерности в образуването на българската нация. — В: Първи конгрес на Българското историческо дружество, 27—30 ян. 1970 г., т. II, С., 1972, с. 134.

Обр. 1. Надгробен паметник, датиран в 1781 г., от Ивайловград

Обр. 2. Надгробна плоча от двора на църквата „Св. Атанаси Летни" в с. Белополяне, Ивайловградско

Обр. 3. Надгробен паметник, датиран в 1839 г., от с. Долно Луково, Ивайловградско

Обр. 4. Надгробен паметник, отразяващ шивашката професия от с. Мандрица, Ивайловградско

Обр. 5. Надгробен паметник, датиран в 1875 г., от с. Мандрица

Обр. 6. Надгробен паметник с изображения на дивит и книга от с. Мандрица

Обр. 7. Надгробен паметник на Теодора презвитера от с. Долно Луково

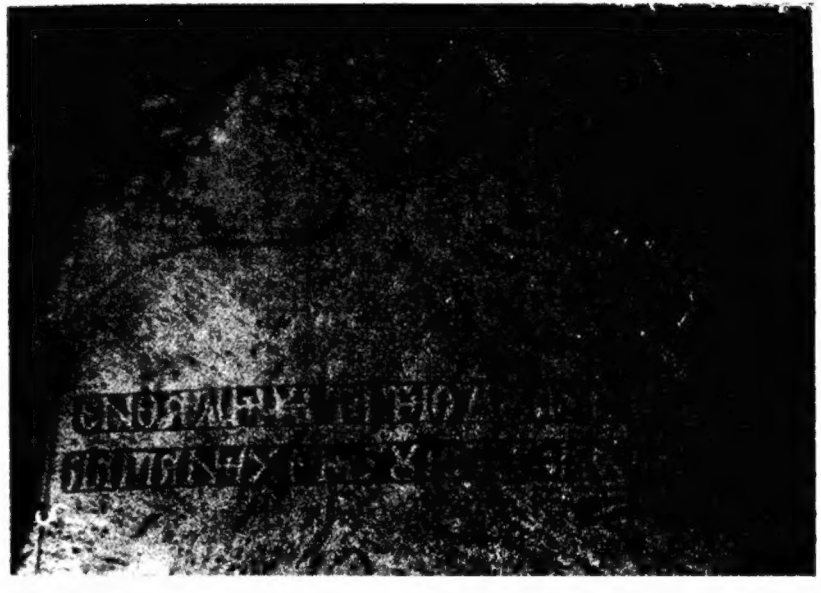

Обр. 8. Надгробна плоча от двора на църквата „Св. Димитър" в с. Мандрица

Обр. 9. Фрагмент от надгробна плоча в двора на църквата „Св. Атанаси Летни“ в с. Белополяне

Обр. 10. Надгробен паметник, датиран в 1896 г., от с. Мандрица

Обр. 11. Надгробен паметник на млад строител, датиран в 1886 г., от с. Мандрица

Обр. 12. Фрагмент от надгробния паметник на млад строител, датиран в 1886 г., от с. Мандрица

Обр. 13. Надгробен паметник, датиран в 1887 г., от с. Мандрица

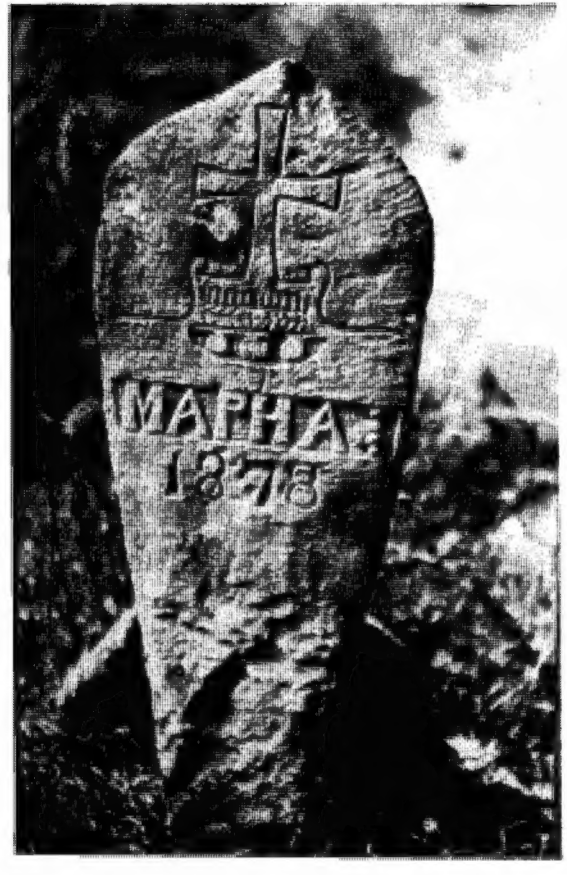

Обр. 14. Надгробен паметник, датиран в 1878 г., от с. Мандрица

Обр. 15. Надгробен паметник, датиран в 1879 г., от с. Мандрица

Обр. 16. Надгробен паметник от с. Мандрица

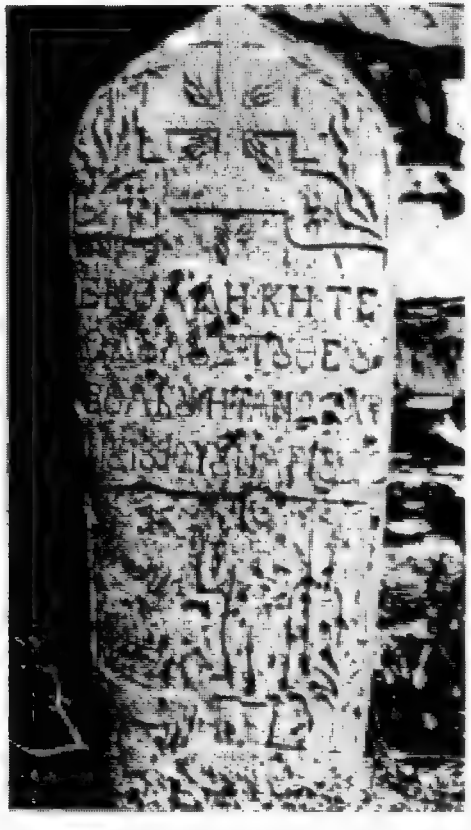

Обр. 17. Надгробен паметник, отразяващ овчарския занаят, от с. Долно Луково

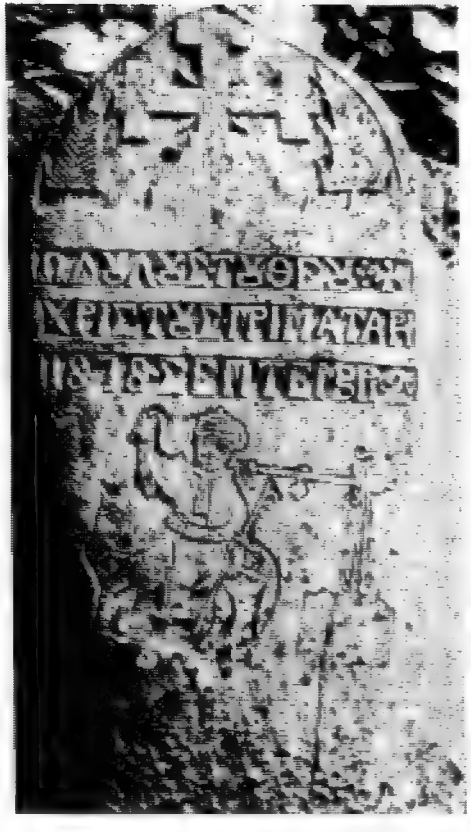

Обр. 18. Надгробен паметник на търговец, датиран в 1878 г., от с. Долно Луково

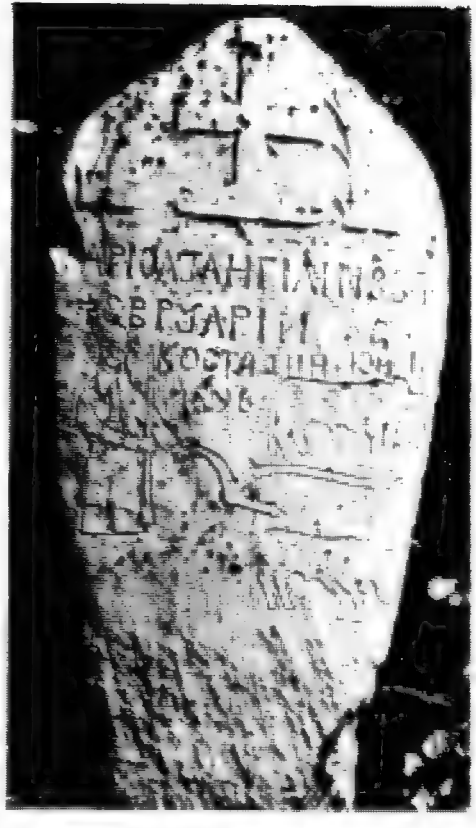

Обр. 23. Надгробен паметник, датиран в 1889 и в 1896 г., от с. Долно Луково

Обр. 19. Фрагмент от надгробен паметник на търговец от с. Долно Луково

Обр. 21. Фрагмент от надгробен паметник, датиран в 1881 г., от Долно Луково

Обр. 20. Надгробен паметник, датиран в 1881 г., от с. Долно Луково

Обр. 22. Надгробен паметник, датиран в 1889 г., от с. Долно Луково

Обр. 24. Надгробен паметник на Митра, датиран в 1882 г., от с. Долно Луково

Обр. 25. Надгробен паметник, датиран в 1890 г. от с. Долно Луково

гледно изразява народния мироглед и философия, въплъщава религиозните вярвания и митологичните представи на народа, носи неговия жизнен опит.

Обичаят да се изобразяват оръдия на труда върху надгробни паметници е много древен. По нашите земи можем да го проследим още от античността. През епохата на Възраждането тази съхранена и развита през вековете традиция в района на Южните Родопи и отчасти в Странджанско-Сакарския край достига кулминационната точка на разцвета си. Многобройни са примерите в това отношение. Ние не притежаваме други подобни документи, които да ни информират за биографиите на народните майстори, изваяли в мрамора толкова прочувствени животоописания, както техните собствени произведения върху лицата на възрожденските надгробни паметници. Несъмнено те принадлежат към школата на известните и високо ценени у нас още от древността родопски майстори.

Надгробните паметници в Южнородопския район са били изработвани предимно от местни майстори в местните работилници. Някои стари хора от Ивайловград и от с. Долно Луково, Ивайловградско, си спомнят, че такива работилници е имало в Ортакьой — сега Ивайловград, и в с. Костилково. Имената на майсторите никой не помни. Имало е и пътуващи майстори, които се спирали в селата, за да изработят някоя надгробна плоча, и си отивали. До тук са идвали майстори и от Смолянско и Беломорието.

Тук ще спрем накратко вниманието си върху няколко надгробни паметника от сега съществуващите гробища в Ивайловград и селата Мандрица и Долно Луково, Ивайловградско, за да проследим вътрешните връзки между ваятелството върху камък и духовно-естетическите критерии в този район на страната, обуславящи избрания от народните майстори начин на повествование, подробно и точно изобразяващо действителността.

Сравнително малък по размери е надгробният паметник от Ивайловград (обр. 1), издялан от мрамор във формата на човешки силует. Горното рамо на кръста тук има кръгла форма, стъпила върху къса, трапецовидна шия. Страничните рамене се разширяват навън, имитирайки ръкави на дреха. По цялата им дължина е изписан чрез вдлъбване в камъка триредов надпис на гръцки език, който, преведен на български, има следното съдържание: „ТУК ПОЧИВА РАБЪТ БОЖИ ГРАМСИНИ 1781," ограничен отдолу с един шивашки метър. Върху долното рамо, леко разширено по средата на дължината му, е изобразен конник с неестествено увеличена глава и една изправена във вертикално положение голяма ножица от дясната му страна, сякаш поддържана от дясната ръка на конника като атрибут на неговия занаят. В тази сцена липсва каквото и да е съотношение между мащабите на коня, конника, неговата глава и ножицата и това по всяка вероятност е търсено от майстора-каменоделец, за да подчертае главното от живота на починалия.

Също антропоморфни тенденции, но вече показани контурно върху монолитна плоча с леко заострен горен завършек, има и украсата на надгробния паметник, датиран в 1834 г., в с. Долно Луково (обр. 3). Равнораменният кръст, вписан в кръг, който тук замества човешката глава, е украсен със спиралообразно завити растителни клончета — по пет на всяко рамо. Шията на симетрично изобразения човешки контур е украсена с двуредов наниз от издължени пластинки. Центърът на горния ред е акцентиран от специално украшение. Встрани следва контурът на раменете, а отдолу в три реда името и годината. Сходна е украсата и на надгробието на „Теодора презвитера" (обр. 7), чиято датировка не ни е известна, тъй като плочата е отчупена в долния си край. И тук нанизите на женската шия са подобни на гореописаните. Украсата на равнораменния кръст, вписан в кръга „глава", тук пред-

ставлява две палметоподобни растения в двете горни полета и две повити надолу ветрилообразни растителни форми.

Контурното изобразяване на човешкото тяло продължава като обединяваща художествена тенденция и в надгробните плочи, покриващи хоризонтално очертанията на гроба. Главният отличителен белег на това, дали погребаният покойник е бил жена или мъж, са преди всичко нанизите от огърлици, типични за женските надгробия, и изображенията на някои атрибути на професията, като при надгробната плоча от двора на църквата „Св. Димитър" в с. Мандрица (обр. 8). Сега вградена в каменната настилка на двора пред църквата, тя има размери 71/183 см. Равнораменният кръст тук представлява комбинация от четири по-малки кръстчета, в полетата между които са изобразени съвсем условно растителни мотиви и малки кръстовидни форми. Следва контур, който очертава шията и раменете без никаква украса до двуредовия надпис на гръцки език, в края на чийто втори ред са изобразени в съвсем малък мащаб наковалня и ковашки клещи. Върху полето на долната половина от плочата е моделирана в камъка стройна ваза с две дръжки, от която излизат три клончета с листа и цветове, подобни на мимоза. Вазата е фланкирана от двете си страни с кипарисови дръвчета, чиито върхове са повити към външната страна. В долния си край кипарисите имат лалеобразни завършеци. Стилът на тази растителна украса се повтаря и при другите надгробни плочи от Ивайловградско. Контурът на плочата е заобиколен от всички страни със зигзагообразна линия. Както е видно от украсата и от надписа, тази плоча е бележила гроба на мъж с ковашки занаят.

Друга мъжка надгробна плоча, за жалост много повредена от времето, е тази, взидана в тротоарната настилка до апсидата на църквата „Св. Атанасий Летни" в с. Белополяне, датирана в 1838 г. До северната и южната стена на същата църква са и двете женски надгробни плочи, повтарящи в общи линии традиционните гореописани белези (обр. 9). Контурно изобразената човешка фигура и при двете плочи е увенчана с кръг „глава", съдържащ богато украсен равнораменен кръст. От двете страни на главата и при двете плочи има по два майсторски изваяни рога на изобилието. При разположената от южната страна на църквата плоча „накитът", украсяващ шията, е по-богат. Той се състои от два реда издължени пластинки и два реда кръгли пендари. След триредовия надпис на гръцки език тук е изобразен гергеф за бродерия и под него традиционната ваза с цветя, фланкирана от кипарисови дръвчета. Тази плоча има размери 75/182см. Зигзагообразният орнамент, с който е украсен контурът, и тук е обогатен с малки триъгълничета.

Най-масово разпространение в района на Южните Родопи има сравнително малкият, издължен във вертикална посока паметник, с полукръгъл, леко заострен завършек в горната си част. Украсата на този вид паметници предлага изключително богат репертоар от указания за поминъка и бита на българите от този край. В наши дни голям брой от тези надгробия е унищожен и затова толкова по-ценни стават запазилите се извори за проучвания от всякакъв характер. Много от надгробните паметници в гробището на с. Мандрица, разположено около църквата „Св. Неделя" (1816 г.,), ни предлагат информация, свързана с дюлгерския занаят. Знае се, че село Мандрица е било населено с преселници от албански произход. Атрибутите на дюлгерския занаят, който е препитавал по-голямата си част от мъжкото население тук, са останали завинаги върху лицата на надгробните паметници. Датираният в 1875 г. скромно украсен в горната си част паметник има двуредов надпис на гръцки език, съдържащ името Георги и месеца, „априлиу 26", и зидарските инструменти: тесла, чук, трион, кепче, свредел, нивелир и макара за отвес с намотано върху нея въже (обр. 5). Под триредовия надпис

на датирания в 1896 г. паметник също стоят дюлгерската тесла и трион (обр. 10).

Надгробният паметник, датиран от 1886 г., ни предлага цяла творческа биография на млад строител (обр. 11). Изпълнен е от неголяма мраморна плоча, завършваща полукръгло с леко заострен връх в горния си край и постепенно стесняваща се надолу към земята. Украсата, заемаща лицевата страна на плочата, е събрала като във фокус най-типичните белези на надгробната скулптура в района на Южните Родопи, отнасящи се както за вертикално поставените надгробни паметници, така и за надгробните плочи, покриващи хоризонтално целия гроб. В горната част на плочата е моделиран традиционният кръг с вписан равнораменен кръст. Трите горни рамене на този кръст имат кръстовидни завършеци, долното рамо имитира „голготския кръст". Контурите на така описания кръг продължават надолу от двете страни, описвайки силуета на човешки рамене. Свободните полета над раменете са изпълнени от разцъфнали клончета на мимоза. Надолу следва триредов надпис със следното съдържание:

РАБ БОЖИЙ ЛАМБОС
СЕ УМОРИ С РЕВОЛВЕРА СИ
1886, ДЕКЕМВРИ 12.

Отдолу следва трапецовидно леко вдлъбнато поле, в средата на което стои изправен строителят, а отстрани, вляво и вдясно са моделирани в камъка всичките му „дюлгерски" инструменти до най-малките подробности (обр. 12): трион, тесла, свредел, метър, отвес с въже и макара, кепче и чук. Видът и стойката на починалия са младежки, облеклото му е показано с етнографски подробности, в дясната си ръка държи цвете, до самото лице сякаш за да вдъхне от аромата му. Една занимателна подробност в тази сцена е малкото растение, подобно на тютюн, поставено редом с човешката фигура.

С педантична точност е показана шивашката професия върху надгробния паметник от с. Мандрица на Пантелей Ангелов Петков (обр. 4), чиято датировка не сме отбелязали. Под заградения с растителни мотиви равнораменен кръст тук са изваяни шивашка ножица, напръстник, аршин и даже шевната игла. Върху друг надгробен паметник от същото гробище с твърде скромна украса в горната си част и четириредов надпис на гръцки език, съдържащ името Фоти и датировката 1887 ноември 13, релефно е изваяно орало и една копраля до него (обр. 13). Почти традиционният за с. Мандрица мотив — равнораменен кръст върху подсказана човешка шия и рамене — при женските надгробни паметници е допълнен с обичайния накит, в един или повече нанизи. Такива са надгробните паметници на Мария, датиран в 1878 г. (обр. 14), на Кириакица, датиран в 1879 г. (обр. 15), и особено интересният, заровен наполовина в земята паметник, чийто надпис не успяхме да разчетем (обр. 16).

Една интересна колекция от добре запазени надгробни паметници днес съществува около църквата „Св. Константин и Елена" (1806 г.) в с. Долно Луково. Аналогичен на подробно описания надгробен паметник на млад строител от с. Мандрица тук е паметникът, бележил гроба на млад овчар (обр. 17). Сходният похват на ваятелството при двата паметника издава почерка на един и същ майстор. Младата мъжка фигура с цвете в ръка и тук е в средата на композицията. Вдясно от нея са стадата му, показани чрез изобразените коза, кон и крава във вертикален ред едно под друго, а отляво са атрибутите на овчарския му занаят — богато украсена с мъниста и пискюли кожена торба, овчарска гега, котел за млякото и кавал. В долния ъгъл на сцената, под овчарската торба, и тук присъствува растението,

което оприличихме на тютюн, особено популярен в този южен район на страната.

Настроението, което предлага надгробният паметник от същата колекция (в с. Долно Луково), датиран в 1878 г. (обр. 18), е съвсем друго. Починалият е бил заможен търговец. Той е възседнал коня си и дясната му ръка не държи цвете, а размахва камшик (обр. 19). Горната част на паметника е украсена с „Голготски кръст", фланкиран от две кипарисови дръвчета. Макар и едва забележимо обаче, и тук се промъква идеята за човешка шия и рамене. Получените от пресичането на раменете на кръста ъгли при паметниците от с. Долно Луково са украсени с едно или повече листенца. „Шията" в някои от случаите е украсена с нанизи, а при мъжките паметници с броеница, часовник или е оставена без украса. Надолу следват надписите и под тях изображенията на починалите с най-характерните им особености. В потвърждение на току-що направената характеристика на надгробията от с. Долно Луково ще разгледаме по-подробно няколко от тях.

Върху датирания в 1881 г. надгробен паметник на Димо Костов (обр. 20) майсторът-каменоделец дори е прекалил в желанието си да разказва за занаята, живота и начина, по който е намерил смъртта си починалият (обр. 21). Изобразената под седемредовия надпис сцена е особено занимателна, а самият надпис, преведен на български език, има следното съдържание: ДИМО КОСТОВ ОТИДЕ ПРИ СВЕТИИТЕ (умря), ЗА ДА ЛЕГНЕ С ЛЮБОВТА СИ (.) ЕДНА ВЕЧЕР ЛЕГНА, А НА ВТОРИЯ ДЕН КЪМ ЕДИНАЙСЕТ ЧАСА СЕ УМОРИ С ПИЩОВА СИ ТАМ В КОЛИБАТА СИ. РАБ БОЖИ ДИМО. 1881, ФЕВРУАРИ 17+

Датираният в 1889 г. надгробен паметник под триредовия си надпис съдържа изображение на жена с вретено в ръка, отиваща надясно, която води с лявата си ръка момченце, също както жената облечено в традиционна за този край носия (обр. 22). В лявата ръка на момченцето има съд за вода или вино с една дръжка и чучурче за пиене.

Датираният в 1889 г. паметник има и втора датировка — 1896 г. Любопитен тук е фактът, че двата надписа на този паметник, написани един под друг, са на двата езика — първият на гръцки и вторият на български. Под надписа е изобразен орач с всички подробности в облеклото, а пред него рало с впрегнати два вола. Човекът държи с лявата си ръка ралото, а в дясната му има копраля (обр. 23).

Изобразената върху надгробния паметник на Митра, датиран в 1882 г., жена държи в едната си ръка малка хурка „ликатка", а с другата сякаш върти вретеното с поставена тежест „прешлен" в долната му част. Начинът, по който е облечена и обута жената, е в традицията на този край (обр. 24).

Под двуредовия надпис на датирания в 1890 г. паметник е изобразен възрастен мъж, вървящ надясно с тояжка в дясната си ръка и броеница в лявата. И тук изобразеното облекло е ценен извор (обр. 25).

Подобни на гореописаните паметници се намират в много от селищата на Южните и Източните Родопи, но ние спряхме накратко вниманието си върху тези паметници, отразили характерните особености на надгробната скулптура в Родопския район. Достоверността на тази многостранна информация, която получаваме от надгробните паметници, отразили и художествената дарба на народните майстори, не буди съмнение въпреки елементите на художествена измислица, които откриваме по-скоро в интерпретацията на растителните мотиви и животинските изображения. Въпреки че е била дело на различни майстори, в повечето случаи анонимни, тази надгробна скулптура може да се разглежда като колективно народно творчество, отразило съществени елементи от културата на народните маси в миналото.

Local Peculiarities of the Gravestone Sculpture from the Region of the Southern Rhodopes

Iva Lyubenova

(S u m m a r y)

The author considers the local peculiarities of the gravestone sculpture in the region of the Southern Rhodopes and finds a great variety in the spacial and ornamental modelling of the tombstones from the National Revival period mainly on the territory of the District of Kârdzhali. This variety has been conditioned by the complicated history of this region, as well as by the availability of large quantities of high-quality marble. It is manifested in the following artistic implementations: 1. Anthropomorphic tombstones. 2. Heavily ornamented tombstones covering horizontally the entire grave. 3. Small vertically extended tombstones with a semicircular, slightly sharp-pointed upper end. The ornamentation of these tombstones often includes variously shaped contours of a human silhouette. 4. Small tombstones with a semicircular and slightly sharp-pointed end suggesting an extremely wide range of indications as to the deceased man's occupation, profession, apparel and other distinctive details. The material — marble — is what unites the gravestone sculptures in the region of the Southern Rhodopes, notwithstanding the differences in form deriving from demographic factors Therefore, the technical execution of the plastic work is characterized in all cases by low relief and precise elaboration of the pieces down to the minutest detail.

There is no doubt as to the socio-historical function of the Rhodope gravestones as a reflection of history and as a manifestation of philosophical, religious and aesthetic views characteristic of the people from this part of the country.